

Nemrég jelent meg magyar fordításban Martin Zeillernek (1589–1661), a 17. századi német nyelvű útleíró és geográfiai irodalom termékeny képviselőjének összefoglalása *A magyar királyság leírása* címmel.¹ A fordítás alapja az 1664-ben Lipcsében Johann Beza által kiadott és az adott évig bővített kiadás volt.² Zeiller munkája először 1646-ban jelent meg Ulmban.³ Egy szövegillusztrációkkal bővített dolgozatban már utaltunk arra, hogy Martin Zeillernek nem ez az első Magyarországgal foglalkozó munkája.⁴ Az idézendő műről a hazai szakirodalom – félrevezető címe miatt – azt állapítja meg, hogy „németországi utazásokat ír le”, pedig az 1632-ben Strassburgban megjelentetett *Itinerarium Germaniae nov-antiquae. Teutsches Reyßbuch...* négy fejezete (105–108. számmal) magyarországi utazásokról számol be, valamint külön fejezetet szentel Magyarország általános leírásának (XIX. fej.).⁵ Zeiller indoklása értelmében a magyarországi városleírások azért kerültek a kiadványba, mert ezen a vidéken is sok német él. Zeiller nem sajtátítja ki az útleírások szerzőségét, elmondja, hogy az első három útnál Veit Marchthaler, a negyediknél Johann Leunclavius (Löwenklau) 1584-ben tett utazásaira támaszkodik. A dolgozatunk tárgyát szolgáltató Marchthaler-féle útleírásról Zeillertől annyit tudunk meg, hogy a szerző ulmi tanácsos volt, aki húsz évig élt Magyarországon. 1593-

¹ Martinus ZEILLER [ZEILLER], *A magyar királyság leírása*, ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐS László, az eredeti szöveggel egybevetette és az utószót írta G. ETÉNYI Nóra, szaklektor GECSÉNYI Lajos, Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 368 l.

² Martin ZEILLER, *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Leipzig, 1664, [24], 506, [28] l.

³ Martin ZEILLER, *Neue Beschreibung deß Königreichs Ungarn*, Ulm, 1646, [16], 421, [35] l.

⁴ NÉMETH S. Katalin, *Magyarország 17. századi német leírások tükrében (Mutatvány egy készülő antológiából)* = *Visszapillantó tükrök: Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 15–24.

⁵ Martin ZEILLER, *Itinerarium Germaniae nov-antiquae. Teutsches Reyßbuch ... durch ... Teutschland auch angränzende ... Lande, als Ungarn*, Straßburg, 1632, [20], 675, [23] l. *Von den Ungarischen Reisen: 574–614.* (Az OSZK 501.135 jelzetű és a wolfenbütteli HAB Gm 4° 738 (2) jelzetű példányát használtuk.) Az *Itinerarium* későbbi kiadásairól és szerepéről a német bedekker-irodalomban: Wilhelm KÜHLMANN, *Lektüre für den Bürger: Eigenart und Vermittlungsfunktion der polyhistorischen Reihenwerke Martin Zeillers (1589–1661)* = *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Wolfgang BRÜCKNER, Peter BLICKLE, Dieter BREUER, Teil II, Wiesbaden, 1985, 917–934 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 13); Uli KUTTER, *Zeiller – Lehmann – Krebel: Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuches und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert* = *Reisen im 18. Jahrhundert: Neue Untersuchungen*, Hrsg. Wolfgang GRIEP, Hans-Wolf JÄGER, Heidelberg, 1986, 10–29.

ban Fülele ostrománál⁶ értékes kéziratot zsákmányolt, amelyet Tübingenben 1628-ban jelentettek meg,⁷ továbbá, hogy útleírásának kéziratát átadta Zeillernek. Kézirat hiányában mindeközéig Zeillernek és forrásának kapcsolatait senki nem vizsgálta, pedig viszonyuk többek között azért is érdekes, mert a későbbi Magyarország-leírásokban bőséges forráshivatkozással élő Zeiller Marchthaler nevét többé nem említi.

Marchthaler nem közismert személyiség, a német útleírásokat feldolgozó szakirodalomban – ismereteink szerint – nem esik róla szó, ezért munkájának nem akadunk nyomára egészen tavaly februárig, amikor Ritoókné Szalay Ágnes segítségével eredményeképpen elkezdhetjük a Marchthaler-kutatást. A gyulafehérvári művészettörténeti emlékek, feliratok után kutatva Ritoókné Szalay Ágnes ugyanis rátalált Marchthalerre, és az ulmi Városi Levéltár igazgatójával váltott levelezés kapcsán kiderült, hogy az ismeretlen kézirat Ulmban várja a felfedezést. Ezúton is szeretném Ritoókné Szalay Ágnesnek megköszönni mindazt a segítséget, amellyel munkámat elindította és tudományos tanácsaival, ismeretei átadásával mindenkor önzetlenül támogatta. (Ugyancsak köszönet illeti a Klebelsberg Kunó Alapítványt a kutatáshoz szükséges ösztöndíj odaítéléséért.)

Mielőtt az ulmi Városi Levéltárban található kéziratot bemutatnánk, szükséges összefoglalni azokat az ismereteket, amelyek részben a rendkívül gyér szakirodalom és a levéltári anyagok feldolgozása alapján az eddig alig ismert szerzőt elhelyezik a Magyarországon különböző okokból megforduló német utazók sorában. A Marchthaler-család Ulm történetében egyáltalán nem ismeretlen. A levéltárban számos korabeli és 18. századi másolatban őrzött *Marchthaler Chronik* Ulm városának fontos történeti forrása.⁸ A krónikát a család második nemzedékéhez tartozó, Olaszországban tanult textilgyártó céhmester, Bartholomaeus II. Marchthaler (1519–1579) kezdte el, és dolgozta fel benne a vezető patriciusi réteg nézőpontja alapján a birodalmi város történetét, európai szövetségi kapcsolatait, kereskedelmét, gazdaságát. Krónikáját kiegészítette, illetve folytatta két fia, Johann Bartholomaeus (1556–?) és Veit, aki ugyancsak a második volt ezen a néven a családban. Johann Bartholomaeus kiegészítésének magyar vonatkozása is van; az 1566-os évnél olvashatunk Szigetvár ostromáról, és megemlékezik Zrínyi Miklósról is, akit „ein gewaltiger Kriegsmann”-nak nevez.⁹

Veit Marchthaler 1564 és 1641 között élt és futotta be nem mindennapi pályáját. 1600 utáni életéről pontos dokumentáció maradt fenn: miután 1600. augusztus 8-án hazatért Ulmba, beválasztották a városi tanácsba, 1605-től házassági bíró, két évvel később hadi tanácsos, 1611-ben Handwerksherr, 1616-ban Pflugherr, 1624-ben főbíró, végül karrierje csúcspontján, 1632-ben megkapta a titkos tanácsosi címet, 1640-ben pedig a kereskedő céh céhmesterévé (Stubenmeister) választották. Közben kétszer nősült, 1600. június 21-én Magdalena Glockengieserinnel, majd annak halála után, 1613. november 16-án Su-

⁶ Vö. Tóth Sándor László, *Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a fülele-romhányi csata*, HK, 112(1999), 53–73.

⁷ App. H.

⁸ StA Ulm, Chroniken: G 1 1584, G 1 1650/1, G 1 1650/2, G 1 1668, G 1 1688, G 1 1689, G 1 1690, G 1 1705/1, G 1 1717/1, G 1 1737/1, G 1 1770, G 1 1779, G 1 1780/2, G 1 1692.

⁹ StA Ulm, G 1 1676/1, 21v.

sanna Mererrel kötött házasságot.¹⁰ A szakirodalom keveset tud viszont arról a húsz évről, amelyről a különböző feldolgozások annyit állapítanak meg: „Mielőtt 1600-ban végleg Ulmban telepedett le, átmenetileg udvari szolgálatban állt Prágában, Frankfurtban és Stájerországban (Grác). Még korábban felső-magyarországi és erdélyi utazáson találjuk”.¹¹ Kutatásaink ennek a húsz évnek és az említett magyarországi és erdélyi utazásoknak a feltárását kísérelték meg.

Az ulmi Városi Levéltárban található Marchthaler-kéziratok részben a szerzőre vonatkozó adatok pontosításához, részben egy eddig kéllően ki nem aknázott úti beszámoló megismeréséhez járultak hozzá. Marchthaler életére vonatkozóan többféle kéziratban is találtunk adatokat. Ezek közül leginkább hasznosítható az a három levélnyi *Curriculum vitae*,¹² amelyet a szerző – a levéltári inventárium szerint – 1600 körül, közvetlenül Ulmba történt visszatérése után vetett papírra, de fontos adalékok találhatóak az egyik *Marchthaler Krónikában*¹³ is, továbbá az *Ungarische Sachen* című kötetben. A Bartholomaeus Marchthaler által vezetett krónikát fia, Veit 1584-ig folytatta, és saját életére vonatkozó adatokkal bővítette. Így került bele Ulm város történetébe saját születési dátuma is, majd pedig az első külföldi útra vonatkozó megjegyzés 1580-ból. Eszerint szerzőnk 1580. szeptember 12-én egy Martin Wolfenter nevezetű tutajossal indult Ulmból Bécsbe, ahová 29-én, Mihály arkangyal napján szerencsésen megérkezett. Október 7-én Nicos Ferenc deákkal Pápára ment, ahol Schermar úr kereskedelmi képviselőjének, Lazarus Henckelnek a szolgálatában állt. Vele utazott több ízben áruvásárlásra Bécsbe, és mellette maradt két évig. Az említett neveknél meg kell állnunk, hogy Veit Marchthaler társadalmi kapcsolatait pontosíthassuk. A Schermar név a délnémet gazdaságtörténet vagy a kereskedelmi élet ismerői előtt éppoly jól cseng, mint ahogy a bibliofília és a zenetörténet is összekapcsolható vele. A tekintélyes ulmi Schermar kereskedőház jelentős szerepet játszott a 16–17. században a birodalom és Kelet-Európa kapcsolataiban.¹⁴ Egyik képviselőjük, Anton Schermar (1604–1681) pedig értékes bibliotékát hagyott hátra, amelynek „musicalia” része a korban egyedülálló zenei könyvgyűjteményt tartalmaz. A zenetörténeti ritkaságokat tartalmazó könyvtár katalógusa 1993-ban jelent meg Ulmban.¹⁵ Noha a Schermar kereskedőház működéséről a 16–17. században folyamatosan vannak adatok, a Magyarországgal kapcsolatot tartó Schermart teljes bizonyossággal

¹⁰ StA Ulm, H. Schwaiger Nachlässe 78/1. [Vegyes feljegyzések az ulmi családkról, 36 cédula a Marchthaler-családról, kivonat az ulmi házassági anyakönyvből.]

¹¹ Volker PFEIFFER, *Die Geschichtsschreibung der Reichstadt Ulm von der Reformation bis zum Untergang des Alten Reiches*, Ulm, 1981, 45–46 (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm: Herausgegeben vom Stadtarchiv Ulm, 17); Hans-Eugen SPECKER, *Marchtaler, V. = Allgemeine Deutsche Biographie*, XVI, 115–116.

¹² StA Ulm, G 1 1795, fól. 347–349.

¹³ StA Ulm, G 1 1584, S. 76, 90, 106, 147, 210, 297, 329.

¹⁴ Štefan KAZIMÍR, *Die Ulmer Kaufleute in Ungarn im 16. Jahrhundert*, Ulm und Oberschwaben: Zeitschrift für Geschichte und Kunst (Mitteilungen des Vereins für Kunst und Altertum in Ulm und Oberschwaben, 44), 1982, 308–317.

¹⁵ Anton Schermar 2000 kötetes zenei könyvtárának megmentéséről lásd Clytus GOTTWALD, *Katalog der Musikalien in der Schermarbibliothek Ulm*, Ulm, 1993.

nem tudtuk azonosítani. A 16. századvégi Ulm Magyarországra irányuló kereskedelmi tevékenységével a legteljesebben Štefan Kazimír foglalkozott,¹⁶ de olvashatunk róla Ember Győző,¹⁷ Szakály Ferenc¹⁸ és Gecsényi Lajos¹⁹ tanulmányaiban is. Marchthaler közvetlen munkáltatójának, Lazarus Henckel birodalmi bankárnak a jelentőségét nem kell különösebben hangsúlyozni a tizenöt éves háború történetének ismerői előtt. R. Várkonyi Ágnes a közelmúltban megjelent összefoglalásában többek között azt írja Henckelről: „Lazarus von Henckel délnémet pénzember az alsó-magyarországi rézkereskedelem bérletét kapta kölcsönei fejében, s a szállítás útja báró Illésházy István királyi főudvarmester és tanácsos, Trencsén és Liptó vármegyék főispánja birtokain át vezetett. Az Illésházynál zálogban lévő két bortermelő mezőváros, Modor és Szent-György kiváltási összegét is hitelezte Henckel. Befolyásosabb vállalkozó volt, hogysen Illésházy, maga is bor-, gabona- és más kereskedelmi ügyleteket lebonyolító főúr, a magyar törvényekre hivatkozva és kölcsönajánlataival felvehette volna vele a versenyt.”²⁰ Pálffy Géza közelmúltban megjelent 16. század-összefoglalójában a réz- és nemesfémányák jövedelmezőségének bizonyítékaként tanúztatja Henckel szerepét: „...ha a réz- és nemesfémányászat nem lett volna valóban jövedelmező, akkor aligha bérelték volna bányáinkat olyan jelentős vállalkozók, mint a század második feléből jól ismert löcsei származású bécsi polgár, Lazarus Henckel...”²¹ Ez időben azonban, 1579 és 1583 között Henckel még a Schermar-ház bécsi faktora volt,²² jóllehet 1581-től már a Fleischmarkt háztulajdonosa, akihez Veit Marchthalert még rokoni kapcsolatok is fűzték.²³ A rokoni kapcsolatok későbbi eleven ápolásáról fontos adalékokat olvashatunk Gustav Gündisch tanulmányában. Gündisch brassói és nagyszebeni levéltári kutatások alapján feltárta, hogy idősb Valentin Frank (1590–1648), későbbi szebeni királybíró és szász gróf 1619 és 1621 között mint Lazarus Henckel unokáinak nevelője levelezési kapcsolatban állt Veit Marchthalerrel. Marchthaler, aki leveleiben Henckel lányát, Tobias Stubick bécsi kereskedő özvegyét, Martha (Henckel) Stubickot unokatestvérének nevezi, tanácsokat ad, hogy a Magyarországról Strassburgba érkező Henckel-unokák miként őrizhetnék meg magyar nyelvtudásukat. Felajánlja segítségét, hogy beszerez számukra egy magyar Bibli-

¹⁶ I. m.

¹⁷ EMBER Győző, *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*, Bp., 1988 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványa).

¹⁸ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 338–339.

¹⁹ GECSÉNYI Lajos, *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján*, Századok, 127(1993), 469–485; Uő., *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században*, Századok, 129(1995), 767–789; lásd még TAKÁCS Sándor, *Magyar marhakereskedelem a múltban*, Magyar Gazdák Szemléje, 1908, 8.

²⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790*, I, *A megosztottság évszázada 1526–1606*, Bp., 1999, 206.

²¹ PÁLFFY Géza, *A tizenhatodik század története*, Bp., 2000, 123–124 (Magyar Századok).

²² JOSEF KALBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 142–156.

²³ Lásd GUSTAV GÜNDISCH, *Valentin Frank d. Ä. als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, III. Folge, Köln–Wien, 1976, Heft 3–4, 113–123.

át és egy magyar–latin szótárt (egyértelmű, hogy Szenci Molnár Albert kiadásairól van szó), további magyar könyveszerzéseket illetően pedig az „az idő tájt Heidelbergben időző nagy magyar tudóshoz, Szenci Molnár Alberthez”²⁴ irányítja Frankot. Henckel és Szenci Molnár közvetlen kapcsolatáról lényegesen korábbi adataink is vannak. Szenci Molnár levelezésében többször hivatkozik Henckel segítségére,²⁵ naplójában pedig az 1604. szeptember 13-i bejegyzésben olvashatjuk, hogy „Norimbergából Viennába küldtem a Szótár hat példányát, hogy továbbítsák Henkel úrnak és pártfogóimnak”.²⁶ Ugyancsak Szenci Molnár levelezése között találjuk azt a Szepsi Bényes Páltól származó, Georg Remnek írott levelet, amelyben a Veit Marchthalerrel való ulmi találkozás is megemlíti.²⁷ Többször előfordul id. és ifj. Lazarus Henckel neve Napragyi Demeter, Lépes Bálint, Thurzó György és Korniss György levelezésében is.²⁸ Lazarus Henckel családjának szerepéről, azonos nevű fiának a felső-sziléziai spiritualista körrel való kapcsolatáról vetett fel új szempontú gondolatokat Keserű Bálint egy – sajnos csak németül olvasható – tanulmányában.²⁹

Visszatérve tehát Marchthaler indulására, megállapíthatjuk, hogy kettős okból, a rokoni kapcsolat révén és a kereskedelmi szál kötődésével is magyarázható, hogy a következő években egyre fontosabb helyeken képviselte a birodalom legjelentősebb pénzügyi finanszírozójává váló Henckelt. Magyarországi tartózkodása, utazásai a Henckel-féle kereskedelmi és pénzügyi ügyletekkel voltak kapcsolatban, útleírásának szemléletét – mint erre a későbbiekben majd konkrét példákat hozunk – a gazdasági ügyekben érdekelt kereskedőpolgár szempontjai határozzák meg.

Marchthalernek az írásbeliséggel kapcsolatos tevékenységét három részterületre oszthatjuk. A megfogalmazás azért ilyen óvatos, mert – jóllehet több kézirat keletkezése vagy sorsa köthető össze a nevével – írói tudatosságról csak bizonyos korlátok között beszélhetünk, és a legkevésbé sem akarjuk mai szemléletünket Marchthaler írásaira visszavetíteni. Az életrajz kapcsán már említett kézirat, amelynek „megmentője” Marchthaler volt, az arabisztika területén érdekes. A Fülek ostrománál zsákmányolt manuscip-tumról szerzőnk *Curriculum vitae*-jében is megemlékezik, leírván, hogy jogos zsákmányként szerezte meg a császár (akkor még Rudolf) számára. A jó nyelvérzékkel ren-

²⁴ Idézi GÜNDISCH, i. h.

²⁵ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 39, 204–205, 370.

²⁶ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 482. Lásd erről még STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978, 263 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4).

²⁷ Szepsi Bényes Pál levele Rem Györgyhöz, Heidelberg, 1612. április 23. Lásd 25. jegyzet, 377–379.

²⁸ *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, Bp.–Szeged, 1981, 119, 190–191, 194, 222, 225, 247–248; VASS Miklós, *Korniss György külföldi tanulása*, Keresztény Magvető, 1912, 209–229.

²⁹ KESERŰ Bálint, *Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngerem: Fragen und Hypothesen = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hrsg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 281–292.

delkező Marchthaler az arab kéziratot két ízben is lemásolta, és Öfelségéhez (a megjelenés idején már Ferdinánd császárhoz) címzett ajánlásával ellátott másolat található az Osztrák Nemzeti Könyvtárban és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban. A kiadás gondozásához azonban szakemberre volt szüksége, ehhez ulmi visszatérte után még közel harminc évet kellett várnia. Először Ulrich Schmidttel, a keleti nyelvek ulmi professzorával konzultált, majd az ő közvetítésével a neves orientalista, Schickard professzor jelentette meg a művet 1628-ban Tübingenben. (A kiadvány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Sándor-gyűjteményében is.) A másolatok sorsáról már 1798-ban megjelent ulmi tudóslexikonában hírt adott Albrecht Weyermann, jöllehet a több azonos nevű Marchthalert illetően téves adatokat is közöl.³⁰

A *Curriculum vitae*-ben a füleki zsákmányszerzést követő említésre méltó életrajzi adalék az 1594-es évre vonatkozik. Ekkor Marchthalert Hatvanban találjuk, ahol a sikeres ostromról számol be, majd ő bonyolítja le a zaporozseci kozákokhoz küldendő követtség, a sziléziai Erich Lassota von Steblau birodalmi mustramester és Jacob Henkel Renkofska úti felkészítését.³¹ A következő önéletrajzi feljegyzés már összefügg azzal a kézirattal, amelyről a korábban idézett ulmi tudóslexikonában Albrecht Weyermann is beszámol, és amely végül az egyetlen – Marchthaler életében – nyomtatásban megjelent munkájának alapját képezi, jelesen Báthory Zsigmond fejedelem dicsőítését: *Commentarium de rebus à Sigismundo III. quondam Transsilvanico Principe feliciter adversus Turcas gestis a se scriptum: in pat. Rudolpho ipse humillime porrexit*,³² o. O., 1595. A kiadvány megtalálható az Apponyi-gyűjteményben, de a magyar vonatkozású anyagban gazdag wolfenbütteli bibliotékában is, bár Weyermann 18. századi feljegyzéséhez képest némileg eltérő címmel: *Rerum à Sigismundo Illustrissimo et Fortissimo Transylvaniae Principe contra Turcas gestarum. Brevis enarratio*, o. O., 1595.³³ Feldolgozásával a történeti szakirodalom – tudomásunk szerint – eddig nem foglalkozott, egyedül Kruppa Tamás idézi a Báthory Zsigmondra vonatkozó jezsuita „miles christianus” elmélet kapcsán „Vitus Marchtalerus” könyvét, feltehetően nem ismerve a szerzőt és protestáns német eredetét.³⁴ Veit Marchthaler érintkezése Báthory Zsigmond udvarával ugyan-

³⁰ *Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm*, Hrsg. Albrecht WEYERMANN, I, Ulm, 1798, 384–386.

³¹ StA Ulm, Gl I 1795, fol. 347. A követségéről lásd a követ útinaplóját: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*, nach einer Handschrift der von Gersdorf-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen hrsg. von Reinhold SCHOTTIN, Halle, 1866. Lásd még Jan Paul NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien, 1993, 477; IVANICS Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Bp., 1994 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22).

³² (Aus handsch. Nachr.) [Sign. StB Ulm, Sch 8191–8210.]

³³ NÉMETH H 1158. A kötet megtalálható Himmelreich György pannonthalmi főpát 1628-as könyvjegyzékében (*Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533–1657, sajtó alá rendezte VARGA András, Szeged, 1986, 117) és Thurzó György 1610-ből származó könyvjegyzékében (*A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983, 517, 524).

³⁴ KRUPPA Tamás, *Marciae verso Constantinopoli: Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997, 307–325.

csak Henckel üzleti kapcsolatára vezethető vissza.³⁵ Az ő megbízásából járt Marchthaler még 1588-ban Grácban, ahol jelen volt, amikor Habsburg Károly főherceg fényes vendéglátás keretében találkozott a bambergi püspökkel.³⁶ (Feltehetően a török elleni összefogás anyagi alapjainak megteremtéséről volt szó. A birodalmi gyűlés 1588-ban döntött arról, hogy a török segély miatt megnövelt anyagi hozzájárulást a bambergi püspök nem háríthatja tovább adóemelés formájában.)³⁷ Károly főherceg egyik lánya volt az a Mária Krisztierna, aki Báthory Zsigmond feleségeként később az „Erdély végzetes asszonya” címmel érdemelte ki a történész Benda Kálmán tollából származó értékelést.³⁸ Mária Krisztiernából Benda Kálmán véleménye szerint „szerencsésebb viszonyok között Erdély nagy fejedelemasszonya válhatott volna”,³⁹ Péter Katalin pedig úgy fogalmaz: amikor „Rudolf kinevezte Erdély kormányzójának [mármint Mária Krisztiernát], jó kormányzó volt, talán élvezte is a nagy feladatot.”⁴⁰ A Báthory Zsigmond dicsőségét megörökítő Marchthaler-dolgozat az 1595-ös sikeres hadjáratot követően keletkezett. Önéletírása szerint ekkor írta Marchthaler az idézett *Enarratiót*, hogy vele Ófelségét tájékoztassa: „1595 évben, amikor Báthory Zsigmond boldog fejedelmi menyegzője után Valachiában az egész kereszténységet megörvendeztető nagyszerű győzelmet aratott, Szinán basát gyorsan megfutamtotta, az erdélyi határvidéket, sok várat tőle elvett, akkor én ilyen Res feliciter gestas és más, Erdélyt és Valachiát érintő emlékezetre méltó dolgot kinyomtatattam.”⁴¹ Marchthaler a Báthory-udvarba a fejedelemnek is kölcsönöket folyósító Henckel embereként és mint Mária Krisztierna ismerőse kerül, aki végül is mint mindkét helyen bejáratos megbízható személy vállalja, hogy a fejedelemasszony levelét eljuttatja Grácba. „Miután a tisztelettel említett herceggel a fényességesen megkötött házasság nem a kívánság szerint alakult, és a felséges istenszerető és legokosabb főhercegasszonynak, Mária Christiernának végül nem volt más lehetősége, írását Erdélyből Ausztriába és Stájerországba átjuttatni, én, mint az országot jól ismerő, nem sajnáltam a fáradságot és nem félttem a veszedelemtől, amennyiben az Ófensége áldott kezétől származó aláírással hozzám továbbított levelet eljuttattam.”⁴² Feltehetően azon levelek egyikéről volt szó, amelyben a fejedelemasszony közli végleges akaratát házasságban és uralkodásban csődöt valló férje és Erdély elhagyásáról. Visszatekintve életére Marchthaler említett *Curriculum vitae*-jében és a *Tarich* előszavában is arról ír, hogy negyven év alatt három csá-

³⁵ Lásd SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599; 1603)*, ford. BORZSÁK István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS István, Bp., 1981, 119.

³⁶ StA Ulm, Gl I 1795, fol. 347, 498.

³⁷ Winfried SCHULZE, *Reich und Türckengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*, München, 1978, 411.

³⁸ BENDA Kálmán, *Erdély végzetes asszonya: Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna*, Bp., 1986; lásd még SZILÁGYI Sándor, *Egy nő a trónon = Uő., Rajzok és tanulmányok*, Bp., 1875, 93–124.

³⁹ *I. m.*, 78.

⁴⁰ PÉTER Katalin, *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, 11.

⁴¹ Lásd a 12. jegyzetet.

⁴² Uo.

szárt és Maria Christiernát szolgálta hűségesen. Itt utalnék vissza arra, hogy a kéziratban fennmaradt önéletrajz ezek szerint jóval később, tehát nem közvetlenül 1600 után keletkezhetett, mert három császárt csak úgy lehetett szolgálni, ha ebbe már II. Ferdinándot is beleszámítjuk.

Külön értékelést kíván Marchthaler *Ungarische Sachen* című kézírata,⁴³ és ezzel már közel érünk a címben megjelölt útleíráshoz. A pergamenbe kötött, korabeli kézírással megcímzett manuscriptum – pontos címe *Ungarische Sachen von A. 1588.* – három részre különíthető. A kötet elején a következő cím olvasható: „*Volgen ezliche Annotationis von der Vngarn vnd Sybenbirgen Sytten, Rechten, Landsbrauch zum tayl vnd mehrer teyls auß Aigner erfahrung observiert, vnd den auch auß das hochwürd. hochgelehrthen Stephani d Werbewcz weylant Konigl. Personalis praesentiae vnd locum tenentis, opere Tripartito Juris consuetudinarii Incltyi regni Hungariae, gezogen vnnnd kürzlich das vornembste zusammen getragen.*” Az 50 oldalnyi latin kivonat a magyar történelmet foglalja össze Werbőczy alapján. A Marchthaler által használt Werbőczy-kiadás az 1572-ben Bécsben megjelent *Tripartitum* lehetett.⁴⁴ Ezután következik a *Reges Hungariae ab Anno Chri. CDI. ad MD.LXXII. per Joh. Sambucum versibus descripti* című vers az 51. laptól az 57. rectójáig. Az említett bécsi kiadásban olvasható az *Index rerum et verborum, Reges Ungariae ab A. 401. per Jo. Sambucum versibus descripti...* című mű.⁴⁵ Az útleírást vezeti be a magyar vármegyék felsorolása, majd a 63. lapon minden bevezető vagy önálló cím nélkül a *Von Wienn aus Osterreich pflegt man am füeglichsten, den vndern Craisz Hungern, auch volgunde Örterter zum durchraisen, als nemblichen* kezdetű úti beszámoló.

Marchthaler útleírásának szerkezetét két értékelője eltérően magyarázza. Volker Pfeiffer szerint: „Útvonalaról és annak geográfiájáról szóló számtalan úti jegyzete mellett Erdélyország leírását is létrehozta. Informál a történetről – *Erdély római uralom alatt* – és különös figyelemmel fordul a Báthoryak jelentős uralkodó nemzetségének az ősellenség, a török ellen vívott küzdelmei felé. Egy másik fejezetben – *Erdélyország jövedelméről* – leírja az alattvalók jelenlegi kontribucióját az uraikkal. Az erkölcsről, a szokásokról és divatról, egyházzal és vallásról, képzésről és tudományról szól a harmadik fejezet *Erdélyi dolgokról* címmel. Erősen leegyszerűsítve már megtalálható itt az a szerkezeti séma, amely a nagy *Marchthaler Krónikában* valósul meg. Benne a história és geográfia kapcsolata, másrészt a krónikás ábrázolásmódot felváltó, tartalma alapján összefüggő monografikusság rajzolódik ki világosan.”⁴⁶ A német életrajzi lexikonban viszont azt olvassuk: „Eltérve a kronologikus elvtől három, tárgya szerint összefüggő fejezet tárgyalja a történelmet, gazdasági viszonyokat, erkölcsöt és szokásokat, vallást és képzést.”⁴⁷ Nem felejthetjük a bevezetőben mondottakat, a 17. századi Martin Zeiller meg-

⁴³ StA Ulm, H. Marchthaler, Veit Nr. 1.

⁴⁴ RMK III, 619. WERBŐCZY István, *Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii incltyi Regni Hungariae*, Bécs, 1572, [102] lev.

⁴⁵ RMK III, 619. Bécs, 1572, [12] lev.

⁴⁶ PFEIFFER, i. m., 46–47.

⁴⁷ Hans-Eugen SPECKER, *Marchtaler, V. = Neue Deutsche Biographie*, XVI, 115.

állapítását, aki – úgy tűnik – évszázadok óta egyedülként olvasta Marchthaler írásait, és 1632-ben három utazásról beszél. Ezek után érdemes felsorolni az útleírás fejezeteit, hogy legalább a szerkezetet világosan lássuk: az első fejezet (fol. 63–79) címét, amely a nyugat-magyarországi városokat írja le, már a korábbiakban idéztük, a második fejezet a felvidéki utazást örökíti meg (fol. 80r–89v): *Volggt die beraisung nach ober Hungern vnnnd biß an die Sybenbürgische confinien oder Granicz*. A harmadik fejezet a hét felvidéki bányavárosról szól: *Vngerische Bergkstätt deren VII*. (fol. 89v–95r). Külön fejezet tárgyalja a bányavidéki őrhelyeket (fol. 95r–116v): *Granizhäuser in den Bergksetten*. Erdély történetével több rész foglalkozik, a *Vom Land Sybenbirgen* (fol. 117r–) történelmi áttekintést nyújt, majd az erdélyi udvartartás tárgyalása következik (fol. 126r–127v): *Von der Hoffhaltung des landes Sybenbirgen*, a kereskedő és pénzügyekben érdekelt utazó fontos megállapításait tartalmazza a *Vom einkomen des Landts Sybenbirgen* (fol. 128r–129r). Erdély szövetségi politikájával, a törökkel való megegyezés kérdéseivel foglalkozik a *Von der Sybenbirger Confoederation mit dem Tirkken vnnnd dero Tribut* fejezet (fol. 129v–131v), majd az egyes falvak, városok leírása következik (fol. 132r–147v): *Volgt nun die Beschreibung der Örter*. Az erdélyi rész legterjedelmesebb – egyben záró – fejezete az erdélyi százszok eredetét, történetét, szokásait tárgyalja (fol. 148r–174v): *Vonn den Sybenbirgischen Sachsen*. Érdekes módon Marchthaler munkájának kései említői erre a részre egyáltalán nem utalnak.

A kézirat – más Marchthaler-autográfokkal történő összehasonlítás tanúsága szerint – feltehetően a szerző javításait tartalmazó másolat, amely tükrözi a keletkezés közben eltelt időt is. A szépen letisztázott anyagban ugyanis üres fél oldalak vagy bekezdésnyi részek is vannak, amelyeket Marchthaler időnként később kitöltött. Ugyanígy más tintával egészítette ki a szerző az egyes városok közötti távolság jelölésére kihagyott helyet, sokszor azonban ez az információ a végleges változatban is elmaradt. A több éven át tartó írásra utal az is, hogy a kézirat kötésén a „von A. 1588” szerepel, a szövegben viszont a legutolsó évvel említett szám 1592-es. A kézirat végleges papírra vetésekor Marchthaler a szövegben előre és hátra egyaránt utal, de a hivatkozott oldalszámot – a meg nem valósított paginázás miatt – már nem tudja beírni.

A szerzői szándék megfogalmazására Marchthaler többször tesz utalást. Ars poeticáját a százszokról szóló fejezet kezdetén fogalmazza meg, talán nem véletlenül, hiszen ez a fejezet adja egy téma legátfogóbb – tehát város-, illetve útleírásokkal nem megszakított – leírását. „Mivel én ezzel az írással sem királyt, sem fejedelmet nem akarok megtalálni, hanem egyedül magamnak akarom feljegyezni, azzal a szándékkal, hogy ahol és amelyik országban a legtöbbet utaztam, amit azokon a helyeken láttam, amiről hiteles forrásból hallottam, és ami után szorgos érdeklődéssel utánakerdeztem, mint egy vak, aki sem az egyik, sem a másik szerzőnél semmit nem olvastam és aminek az eredetéről sem így, sem másként nem gondolkodtam, hanem mindegyiket a saját tévedésében vagy opiniójában vitatlanul hagyom, tehát ezekről a németekről különösen itt Erdélyben, azt írom, amit az évkönyveikből megtudhatok” (149r). Leírásainak sajátosságára, a beszámoló céljára vonatkozóan az összefoglaló fejezetek előtt találunk érdemi információt. „Tehát most leírtuk a Bécstől Nagyváradig található helységek nagy részét. Minden meg-

állapítást, jelentést és érdekességet, amit ez vagy az látott, jeleztünk, de ehhez a beszámolóhoz nem hagyhatom említés nélkül, mi a helyzet Erdélyországgal, amelyet mostanság nem úgy, mint a régi időkben a saját terminusai szerint hagyva írunk le, az egész Erdélyországról nem chorográfikus módon szólnak, hanem ahogyan egy körúton a legmegfelelőbb rajta végigvándorolni, hozzáfűzve, hogy amit az egyes helyeken megörökítésre méltónak találunk, azt megemlítiük. Ezzel étvágyat csinálunk ahhoz, hogy a beszámolónak mindenki hosszabban utánagondoljon, és ahol lehetséges, saját tapasztalatból és látogatásból mindent megtudjon, hiszen minden látvány legjobb próbája a saját megtekintés, megérintés és tapasztalás” (116v). Az ellentmondó források helyett Marchthaler inkább a hallottakat kívánja papírra vetni: „Mivel ennek az országnak a leírásáról a különböző íróknál nagyon eltérő véleményeket olvastam, ottlétemkor inkább szorgalmasan kérdezősködtem, de mindig az ottani lakosságtól” (117r).

Egyébként Marchthaler alig szól a forrásairól. Név szerint csupán a történeti részben említi néhány olvasmányát, a városok leírásainál a saját megfigyelés mellett az „úgy hallottam”, „amint elmondták nekem” sztereotípiájára támaszkodik. Az egyébként nem túlságosan költői kereskedőpolgár az egész tárgyyszerű leírásból kiütököző mondattal indokolja meg a személyesen át nem élt utazási élmények megörökítését: „wo ich Wasser oder gebirg halber nit fort kan, die feder überfliegen lassen”, azaz: „Ahol a vízen vagy hegyen át nem kelhetek, ott a tollamat röptem” (146v). Leírásai valóban lényegesen különböznek a 17. században elszaporodó német útleírásoktól vagy geográfiai beszámolóktól. Míg például Zeiller tömegével sorakoztatja fel a magyarországi forrásokat és ütközteti egymással olvasmányainak megállapításait, Marchthaler kevesebb információ birtokában, de az átélés hitelességével szólaltatja meg élményeit. Leírásának pozitívumai között kell számon tartanunk, hogy Marchthaler számos olyan kisebb várat, falut említ meg, amelyeket a későbbi, jelentősebb helységeket felsoroló útleírások már nem tartalmaznak.

A nyugat-magyarországi városok közül a hosszú ott-tartózkodás okán Pápa⁴⁸ kap kiemelkedő szerepet. A szubjektív élmény érthető módon ide köti leginkább, hiszen az 1580–82 közötti időszakot minden forrás szerint itt töltötte Nikos Ferenc deáknál. A pápai tartózkodás két szempontból is lényeges Marchthaler számára; de idézzük inkább őt magát: „Ebben a városban szereztem én, az író első ismereteimet a magyar nyelvről és anno 80. szeptember 29-től anno 82. november 24-ig tartózkodtam Nicos Ferenc deáknál,⁴⁹ aki ugyancsak kereskedő volt, minden évben húsz tallért fizettem a tartásért,

⁴⁸ Pápa szerepéről a hosszú török háborúban lásd *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*, a bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította PÁLFFY Géza, a kötetet szerkesztette HERMANN István, Pápa, 1997.

⁴⁹ Nicos [Nyikos] Ferenc malombérlőről, majd malomtulajdonosról Hermann Istvánnak, a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatójának adatgyűjtéséből tudunk. Lásd DAP I, 149–150, P. 216. A budai kolostor okleveleinek jegyzéke 143/1, 144/1, 145/1, OL. Thaly cs. Itára, P. 681. 1592, fol. 1, 1593, fol. 1–2, 1635, fol. 1. Az adatok felhasználásáért ezúton mondunk hálás köszönetet. – A lexikonok által ismert Nyikos János hollandiai egyetemi tanulmányok után pápai rektor, majd református püspök. Lásd ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 441; THÜRY Etele, *A Dunántúli Ref. Egyházkerület története*, I–II, Pozsony, 1998. – Nikos nevű negyedtelkes hajdú szerepel egy 1660-ból származó dokumentumban: KATONA Imre,

ugyancsak ott hagytam fel a borivással és szoktattam a számat a vizeskorsóhoz” (69r). A magyar nyelvvel való megismerkedés aktív magyar tudássá válik, és ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a leírásban a magyar városneveket is megadja, hanem magyar közmondások, szólások ismeretében és magyarázásában is. A vizes korsó megszokása viszont nem zárja ki, hogy Marchthaler sok magyar városnál tegyen megjegyzést a bor termelésére, fogyasztására, de leginkább árára. Feltehetően nemcsak mások elbeszélése nyomán írja le azt a mai napig megálló tapasztalatot, hogy a somlói bor édeskés (süß und lieblich), a Ság-hegyi ellenben fanyar (etwas rauher).⁵⁰

Marchthaler pápai tartózkodása, kereskedői utazásai újabb adalékokat szolgáltatnak ahhoz a várostörténeti képhez, amely Granasztói György, Szakály Ferenc, Gecsényi Lajos tanulmányaiból ismerhető meg.⁵¹ Granasztói a pápai polgárosodás fejlődésével kapcsolatban emeli ki a kézműves céhek és kereskedők jelentőségét: „Az itt szolgáló katonák is szőlőjükben dolgoztak, kereskedtek, iparosmunkát végeztek, sőt napszámosnak is elmentek. Helyi piacra dolgozó iparosok, kereskedők, árusok éltek Pápán, mintegy húsz mesterség tömörült céhekbe. A kereskedők zömmel posztót importáltak.”⁵² A Béccsel való kereskedelem fontosságáról ír Szakály Ferenc⁵³ és Gecsényi Lajos is. Gecsényi felhívja a figyelmet arra, hogy a katonáknak gyakran posztóval fizettek, és ez esetünkben, a posztókereskedelméről (is) híressé vált Ulmot illetően, pontosan illeszkedik a képbe. Az idézett tanulmányban Gecsényi a délnémet kereskedelmi kapcsolat lehetőségére is hoz bizonyítékokat: „A XVI–XVII. század fordulóján fölmerült egy adat, amely azt sejteti, hogy a marhakereskedelem során a város polgárai, kereskedői közvetlenül is kapcsolatba kerülhettek elsősorban német távolsági kereskedőkkel, akik iparcikket szállítottak kelet felé és ellentételezésként marhát vásároltak fel és vittek Németországba, Nürnbergbe és máshová.”⁵⁴ A délnémet városok élelmiszerellátásában nagy szerepet játszó magyar kereskedelemről, a barhentjéről és posztójáról híres Ulm és az ulmi kereskedők – levéltári adatok alapján történt – számbavételéről olvashatunk Štefan Kazimír tanulmányában.⁵⁵ Marchthalernek az 1584-es krónikába beírt megjegyzése szerint ezekben a kereskedelmi manőverekben ő is részt vett, 1580 és 1582 között többször utazott Bécsbe árut vásárolni.⁵⁶

Pápa város 1660. évi összeírása, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, XI, Veszprém, 1972, 347–353.

⁵⁰ A 16. századi borkereskedelem jelentőségéről lásd SZAKÁLY Ferenc, *A Közép-Duna menti bortermelés fénykora = Borok és korok: Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*, szerk. BENYÁK Zoltán, BENYÁK Ferenc, Bp., 1999, 115–131; ÉGETŐ Melinda, *A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája = uo.*, 145–153.

⁵¹ *Tanulmányok Pápa város történetéből*, II, szerk. HERMANN István, Pápa, 1996.

⁵² GRANASZTÓI György, *Pápa mint feudáliskori magyar város = uo.*, 60.

⁵³ SZAKÁLY Ferenc, *Pápa a török korban = Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*, főszerk. KUBINYI András, Pápa, 1994, 125–201.

⁵⁴ GECSÉNYI Lajos, *Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben = Tanulmányok Pápa város történetéből*, II, Pápa, 1996, 79; Uő., *Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században*, HK, 1984, 664–686.

⁵⁵ Lásd a 14. jegyzetet.

⁵⁶ StA Ulm, GI 1584.

Marchthaler személyes élményei között éppen a pápai tartózkodáshoz kapcsolódik a – más történeti forrásokból ismert – lovagi bajvívások megörökítése. A török katonák és a magyar vitézek kölcsönös vádaskodással dokumentált bajvívásainak egyike zajlott le Huszár Péter pápai lovaskapitány⁵⁷ részvételével. A budai basák magyar nyelvű levelezése arról tanúskodik, hogy „A viszonylag nyugodt őszi és téli hónapok után, 1582 tavaszán újra portyára indultak a végváriak. Március 13-án a veszprémi és tihanyi katonák a koppányi török szandzsák vásárát akarták kifosztani, s ennek során elfogták a hídvégi török vár parancsnokát Mehmet beslya-agát és számos lovas beslyát. A feldühödött török tisztek és katonák 1582. május végén párviadalra hívták ki a magyar vitézeket. Június 2-án Ali budai basa bejelentette Ernő főhercegnek, hogy miután megtudta: a kaposvári Mehmet aga bajviadalra hívta ki a veszprémi vicekapitányt, illetve három simontornyai török vitéz párviadalra hívott ki három veszprémi magyar vitézt, szigorúan megtiltotta a bajvívást. Míg ő tilalmazta a viadalokat, addig a palotai magyar vitézek fehérvári török katonákat hívtak ki viadalra. [...] A kölcsönös vádaskodások a »békeszegések« miatt egész nyáron folytatódtak. Miután Ernő főherceg is panaszt tett a budai basánál, hogy neki is panaszkodtak a magyarok arról, hogy a török vitézek is »szoktanak volna Palota alatt Veszprim alatt és egyéb végek alatt kopjákat törni és bajt vívni.«⁵⁸ Marchthaler az eseményt a következőképpen írja le: „Ennél a várnál [Veszprém] gyakran tartottak a törökök és a magyarok közt kopjatörést és bajvívást, amint ezt amikor Pápán, ahol anno 82. a magyar nyelvet tanultam, kétszer is láttam ezt a lovagi játékot Veszprém felé, ahol egyszer sok kopját törtek, másodszer pedig Istvánffy István kapitány,⁵⁹ Pribék Imre veszprémi vitéz és Huszár Péter pápai főkapitány úr életre és halálra harcoltak, ugyanúgy Olasz Farkas és Szinnyei Sándor kopját törtek. A három közül, akik életre-halálra harcoltak, Huszár Péter, ez utóbbi kettő közül Szinnyei Sándor⁶⁰ tartották a legjobban és lovaghoz méltóan magukat. Akkor a többieknek, akik nem békültek meg, rövidebb kardjuk volt, amin akkor még sok száz kopja letört. Mindez egy 500 tallér értékű ló miatt történt, amit a török megsebesített és csak 50 tallér értéket ismert el és akart érte fizetni, és régi szokás és hagyomány szerint a megkárosítottat [mármint a lovat] magával vinni.” (72v–73r.)

⁵⁷ TAKÁTS Sándor, *Berenhidai Huszár Péter = Uő., Régi magyar kapitányok és generálisok*, I, Bp., é. n., 296–336; lásd még PÁLFFY Géza, *Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben = Tanulmányok Pápa város történetéből*, II, Pápa, 1996, 81–97; Uő., *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, Történelmi Szemle, 39(1997), 257–287.

⁵⁸ VERESS D. Csaba, *Várak a Bakonyban: A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete*, Bp., 1983, 124. Idézi *A budai basák magyar nyelvű levelezése 1553–1589*, szerk. TAKÁTS Sándor, ECKHART Ferenc, SZEKFI Gyula, Bp., 1915. című kötetet.

⁵⁹ Pálffy Géza életrajzi adattárában a következőket írja Istvánffy István vicekapitányról: „1582. szept. Huszár Péter pápai lovaskapitánnyal együtt Bécsbe rendelik, majd egy állítólagos engedély nélküli bajvívás miatt letartóztatják”. PÁLFFY Géza, *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára 16–17. század = Veszprém a török korban: Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről*, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, 1998, 146.

⁶⁰ Szinnyei Sándor, Nadasdy Ferenc főkapitánya 1594-ben is részt vett párviadalban. Lásd VERESS D. Csaba, *Veszprém a tizenöt éves háborúban (1593–1606) = Veszprém a török korban*, 42–52.

A várak és a városok leírásánál Marchthaler gyakorlati szempontokat érvényesít. Megadja a távolságot a környező helységektől, elmondja, hogy kinek a kezén van a vár, milyen jellegű és nagyságú katonaság állomásozik benne, ki fizeti a zsoldot. Miután a végvári portyázások egyik oka elsősorban az elmaradt zsoldfizetés volt, a megállapításnak külön jelentősége van. A zsoldfizetés elmaradására – Marchthaler által közvetlen közelből átélt – példa a tihanyi katonák esete. „Az ott állomásozó katonákat sok évig nem fizették ki és ezzel okot szolgáltattak arra, hogy minden portyázásukkal ne a németekre, hanem *per fas* és *nefas* a szegény paraszti népekre támadjanak, és mindent, ami nekik tetszik, tőlük elvegyenek, ezt követően pedig a várkapitánnyal, Piski Istvánnal megosszák.”⁶¹ Ezért aztán ezt a helyet anno 89. Ferdinando de Specie Casa [helyesen: Ferrante Samaria de Speciecasa]⁶² veszprémi várkapitánynak átadják, hogy tartsa el az ott lévő katonákat.” (71r.)⁶³ A kereskedő és pénzember Marchthaler szempontjából a lakosság megítélésénél a legfontosabb szempont az, hogy miből élnek, honnan szerzik a jövedelmet, mivel kereskednek. Nem véletlen, hogy az „Einkommen” (jövedelem) és „Nahrung” (megélhetés) a legtöbbször használt szavak közé tartozik. Amikor a „Pallottom melleki hegyieket” [Balaton melléki hegyeket] emlegeti, nem mulasztja el a halban gazdag tavat, a termékeny szántóföldet, a sokféle fából álló erdőt felsorolni, de fontosnak tartja a pompás szőlőhegyet is, amelyet a meghódolt parasztnak gondoznak és szüretelnek (uo.). A Balaton-felvidéki várak és városok, ide sorolva most Pápát, Veszprémet, Tihanyt jó példát szolgáltatnak arra, hogy Marchthaler érdeklődési területét és ábrázolásmódját bemutassuk. A megélhetési források, az életvitel mellett viszonylag kevés hely jut – de jut! – az említésre érdemes épületek bemutatására. Pápáról csak a magas kerítéssel körülvett várat tartja figyelemre méltónak – ott az életvitel, a történet kap hosszabb leírást –, de Veszprémben a város neve és múltja is érdeklő.⁶⁴ „A hegy alatt és mindenütt körben évekkel ezelőtt sok kolostor, templom és kápolna volt, ahogy még a feljegyzések őrzik, de amelyek köveit részben a várhoz felhasználták, részben távoli vidékre szállították és szállítják még ma is. Ugyancsak voltak itt pompás kutacsok és forrásvizek, amelyek részben a királynő vagy másoknak a nevét viselték, és egyiküket Fehérkútnak hívják, amiről azt tartják, hogy ez a vár is róla kapta a nevét, azaz Veszprémnek quasi Weissbrunnen-nek (Fehérkútnak) nevezik” (72v).⁶⁵ A – többek között – Bonfiniál is megtalálható szómagyarozatnál érdekesebb azonban az a leírás, amelyet Tihanynál olvashatunk, már csak azért is, mert ennek csak egy részét – feltehetően a más forrásból is alá-

⁶¹ ERDÉLYI László, *Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585–1589*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 12(1905), 133–155, 177–227.

⁶² Lásd PÁLFFY, *A veszprémi végvár...*, 113–116, 158–160.

⁶³ VERESS, *i. m.*, 133.

⁶⁴ VERESS, *i. m.*, 160. lapján idézetet közöl „Mathias Zeidler nevű német utazó” leírásáról, aki szerinte 1608-ban járt Veszprémben. A szerző helyesen Martin Zeiller, aki nem járt Magyarországon, idézett szövege először 1632-ben jelent meg, és átvétel Veit Marchthaler kéziratából. Veress tévedése változatlanul megjelent a *Veszprém a török korban* című tanulmánykötetben is, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, 1998, 50.

⁶⁵ „Veszprém nevét a középkorban és később – mint pl. a XV. században Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades* című művében, vagy a XVIII. században Bél Mátyás is – a német Weissbrunn (Fehérkút) szóból magyarázzák.” VERESS, *i. m.*, 7.

támaszthatót – vette át Martin Zeiller. „Tihany – sziget egy mérföldnyire a Balatonban, ugyanott egy szép magas helyen fekvő nem túl nagy várral, amelynek csak egy kapuja van és 50 vagy 60 személy őrzi. Nincs sem elővárosa, sem majorsága, nem is szabad ködben és este a várból kijönni, mert a török állandóan ott tartózkodik. Veszprémtől két mérföldre, Várpalotától [?] mérföldre fekszik. [...] A szigeten, a vártól jó puskalövésnyire van egy jó forrás, mellette egy sziklás hegyen valami antikvitás, amelyben szobák, kamrák, konyhák, pince, kápolna, ágy és asztal van kifaragva és évekkel ezelőtt, ahogy a tapasztalat mutatja, valamikor lakott volt, de hogy kicsoda lakta és a sziklába vésett padot, amely már meglehetősen be van növe bozóttal és kopott is, ki csinálta, nem tudni.” Eddig majdnem szó szerinti azonossággal olvashatjuk a szöveget Martin Zeillernél is, Marchthaler azonban más információkat is papírra vet. A következő történetnek eddig a tihanyi legendákban nem akadunk nyomára. Marchthaler szerint ugyanis „sokan beszélnek, de nincs alapja, hogy elhiggyük, hogy valamikor egy pogány király kastélyt akart építeni ezen a szigeten, de az épülettel együtt elsüllyedt. A lánya azonban itt maradt ezen a helyen, itt élt és tisztátalan szellemekkel illetlen dolgokat művelt. De ahhoz a kőből kivéssett kamrában egy oszlopon magasra kell mászni, hogy ott a kőből való ágyat, ahol az illetlenséget művelték, megláthassuk. Mások azonban azt mondják, hogy remeték lakták ezt a helyet, és ennek több hitelt adnak, mert a kis kút és a sziget egészen elvadult lehetett, és a remeték az időt mulatva vészték ki a sziklát, amely egészen magasban a Balaton felett van.” (70r–v.) Zeiller is átvette a következő részt: „András magyar király előszeretettel tartózkodott ezen a helyen, egy templomot is építtetett márványoszlopos kápolnával, amelyben eltemették, és sírját egy térdmagasságú vörös márvány kőlappal fedték. Azonban a templomból végül lóistállót, a kápolnából széna- és szalmatárolót csináltak.”⁶⁶ Zeiller ismeri a történelmet, de nem tudja, hogy I. vagy II. Andrásról van-e szó, Marchthalernél a két királyról nem történik említés, ő viszont sajnálja, hogy egy ilyen nagy úr ennyire méltatlan helyen nyugszik. A két leírás összehasonlításával röviden arra akartunk utalni, hogy amíg Zeillernél, aki nem járt magyar földön, a történeti tények és a bizonyított olvasmányok a fontosak, addig Marchthaler helyet ad a hallottaknak is, és szubjektív megjegyzéseivel is élénkíti mondandóját. Az elbeszélte történetek szerzőknél mindig nagyobb szerepet játszanak, mint az, amit könyvekben olvashatott. Különösen kedveli a mesék határán játszódó elbeszéléseket, az útleírásban máskor is előfordulnak királylány-történetek. Divény (Debing, Devin?) történetéhez tartozik, hogy a vár tornyába állítólag egy királylányt falaztak be (82r), Tokaj ürügyén az Alföldön tervezett, nagy csatornáról mesél. „Ezen a széles síkságon látható egy kiásott árok, de már újból nagyon be van növe és senki nem tudja bizonyosan megmondani, ki, hogyan és mi okból ásatta ki, egy közönséges monda szerint egy király tette, aki a Tisza vizét akarta elvezettetni, mert egy királylányt akart feleségül, akit végig vízen, a Dunától a Tiszáig akart az országába hozatni. De a krónikák arról tesznek jelentést, hogy a magyarok másodszor 216 000 emberrel betörték Pannóniába, és az akkor itt élő királyt kiűzték, ezt követően kilenc kerületet húztak, nagy átmérőjű tölgyet, bükköt, köveket és léceket összeraktak, és mint

⁶⁶ A nyomtatásban is megjelent ZEILLER-fordításból, lásd I. jegyzet, 179.

országuk védőfalát felállították, míg végül Nagy Károly nyolc évig harcolva fáradságosan meghódította és a kerítést és erődfalat beszakította. Ebből kellett volna ennek az ároknak fennmaradnia, de ez nem áll közel az igazsághoz.” (111v.)

Martin Zeiller kapcsolata Marchthaler utleírásával rendkívül sajátos. Mint említettük, az 1632-es német útikönyvben elmondja, hogy Marchthaler kéziratát használta fel és az átvételek időnként szó szerintiek. Ugyanezeket a mondatokat – más szerzők szövegeivel kiegészítve – olvashatjuk a későbbi Magyarország-leírásokban is, Marchthaler neve azonban már kifelejtődött. Utal viszont Zeiller egy ulmi barátjára, aki érdekes, idézendő megfigyeléseket tett. A helyzet azért különleges, mert az ulmi barát megfigyelései *nincsenek* benne Marchthaler szövegében. Pl. Zeillernél azt olvashatjuk Debrecenről: „Van, aki szerint akkora a város, mint Ulm”,⁶⁷ Pozsony leírásánál Zeillernél a következő áll: „egy jó barátom ezt írta: Ez a templom ugyanolyan széles, mint az ulmi székesegyház...”⁶⁸ Ezek az összehasonlítások éppen az ulmi származású Marchthalernél nem találhatók meg, pedig egyéb szövegeit Zeiller buzgón hasznosította. Mielőtt az a feltevés kapna lábra, hogy az összehasonlításokat az ulmi jó barát tehette szóban is, utalnunk kell a pozsonyi leírás folytatására, ahol Zeiller éppen az ő, tehát az ismeretlen barát leírására hivatkozva idézi a templom közepén látható latin feliratot is. Vannak viszont olyan utalásai Zeiller szövegének, amelyeknél nem nevezi meg forrását. Kőszeg bemutatásánál például Istvánffyra hivatkozva beszéli el, hogy a város templomában a törökök által ott hagyott „fehér hímzésű, arab betűs zászló” látható, majd utal arra, hogy „mint egy másik hitelt érdemlő személy tudatja, ezt a zászlót nem régen még ott látták”.⁶⁹ Ez a másik személy Marchthaler lehetett, aki ugyancsak beszámol a kőszegi török zászlókról (75v). Hasonló rejtett utalás olvasható Nyitra leírásánál is.⁷⁰ Annak okát, hogy Zeiller későbbi műveiben miért hallgatta el Marchthaler nevét, nem tudjuk, az azonosítatlan ulmi hasonlatokat illetően pedig két feltevésünk lehet. Egyrészt lehetséges, hogy Marchthaler több változatban hagyott hátra úti feljegyzéseket, tehát Zeiller nem is az általunk látott kéziratot használta. Ezt a feltételezést sem cáfolni, sem bizonyítani nem tudjuk. A másik lehetőség, hogy más ulmi utazó megjegyzéseit idézi. Ez sem kizárható, de eddig csupán az ulmi seborvos, Andreas Josua Ultzheimer leírását ismerjük, abban viszont *nincsenek* meg az idézett szövegek. Ultzheimer katonaként vett részt a magyarországi törökellenes harcokban, szintén ott volt 1594-ben Hatvannál, de leírása inkább katonai jellegű, az idézett összehasonlításokat – és egyáltalán értékelhető városleírásokat – nem tartalmaz. Egyébként Ultzheimer kézírata sem jelent meg nyomtatásban, csak modern szövegkiadása ismeretes.⁷¹ Ugyancsak baráti információra hivatkozik Zeiller a szomolnoki rézföldol-

⁶⁷ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 70. A Debrecen–Ulm-párhuzam sem az 1632-es, sem az 1642-es kiadásban nincs meg.

⁶⁸ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 141; 1642-es kiad. 204–205.

⁶⁹ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 90. Vö. ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László. Idézi: *Kőszeg ostromának emlékezete*, vál., szerk., jegyz. BARISKA István, Bp., 1982, 67.

⁷⁰ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 114.

⁷¹ Andreas Josua ULTZHEIMER, *Warhaffte Beschreibung ettlicher Reisen in Europa, Africa, Asien und America 1596–1610: Die abenteuerlichen Weltreisen eines schwäbischen Wundartztes*, nach der alten Handschrift bearbeitet von Sabine WERG, Tübingen, H. Erdmann Verlag, 1971.

gozó technikai ismertetése kapcsán. Találunk is Marchthalernél erről részletes leírást, ez azonban ismételtelen nem lehet az alapja Zeiller közlésének. Zeiller névtelenül idézett barátja ugyanis 1631. április 2-án járt Szomolnokon. Mindhárom ismert leírás támaszkodhatott Georg Wernhernek a *Magyarország csodálatos vízeiről* beszámoló, 1549-ben Bázelen megjelent könyvére, azonban tartalmaz attól eltérő részleteket is.⁷²

Zeiller szövegátvételeinél elsősorban azok mögött a megfigyelések mögött kell Marchthaler szövegét keresnünk, amelyek nem történetiek és nem a hadműveletekre vonatkoznak, hanem a mindennapi életre vagy az utazás hétköznapijaira. Az, ami Marchthalernél személyes tapasztalat vagy legalábbis az utazás alatt szerzett ismeret, az Zeillernél – és utána a 17. századi Magyarország-leírásokban – már toposz.⁷³ Ez a helyzet néha egészen komikussá válik. Marchthaler például ír a privigyei erdőben tett utazás veszélyeiről: „...A privigyei hegyen különösen nyáron könnyen megtámadják és rablók kirabolják az embert. [...] Éppen ezért az ember soha nem egyedül, hanem kíséreléssel utazik.” Ugyanerre a veszélyre aztán Zeiller első írását követően még a század végén, az 1690-es években is felhívják az útleírók a figyelmet, de ezt találjuk a 18. század végén kiadott német útikönyvekben, Peter Ambrosius Lehmann és Gottlob Friedrich Krebel műveiben is. (Ez utóbbinak *Die vornehmsten Reisen* című munkája csak a 18. században 16 kiadást ért meg, és igazi bedekker szerepét töltötte be.)⁷⁴ Ugyancsak toposzként öröklődik Marchthaler egyik reggelijének története. Vásárhelyről szólva Marchthaler beszámol arról, hogy Bíró Mihály, aki „majdnem nyolcvan éves, de nagy kópé”, „jó fokhagymát, sajtot és friss vizet” (136v) kínált nekik. Zeillernél már az utazót tájékoztató általános tudnivalóként olvassuk Vásárhely kapcsán, hogy ott jó sajt, fokhagyma és friss ivóvíz kapható reggelire.⁷⁵ Marchthaler 1588-ban négy hetet töltött – eredményesen – a pöstyéni fürdőben. Részletes leírása a fürdő hatásáról, a vizek és az egy- vagy négy-hatszemélyes „medencék” létrehozásáról neki ugyan személyes élmény, de általános alanyt használva ír róla. Zeiller, aki nem járt ott, többes szám első személyben fogalmaz, és több 17. századi kiadása arra szólít fel, „hogya túl hideggé válik [a víz], akkor csupán kaparjunk egy kicsit ujjunkkal a homokban, s máris elég forró víz jön föl”.⁷⁶ A fürdők, a források kapcsán említésre méltó az a történet, amelyet Marchthaler Szenc város leírásával összekötve mesél el, mégpedig azért, mert a vonatkozó szakirodalomban nem akadtunk nyomára. Marchthaler ugyan szívesen beszél el hihetetlen történeteket, de többnyire kifejezi kételkedését is. A szenci csodatévő kegyhelyről szóló elbeszélésben is ezt teszi. A történet szerint Wartberg (Szenc) és Bazin között egy sziléziai szélhámos, Andreas Krauß

⁷² Georg WERNHER, *De admirandis Hungariae aquis*, Basel, 1549, ford. ERDŐSI Laura [GÖRGÉNYI Géza], Bp., 1963. Idézi: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, sajtó alá rend. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók).

⁷³ A toposzá válás ékes példája, hogy egy 1994-ben megjelent antológiában az 1690-es névtelenül megjelent *Hungaria* című kiadványból idézik a szász városok leírását. A szöveg azonos Zeiller korábbi szövegeivel, eredete pedig Marchthaler itt ismertetett úti beszámolója. Lásd *Telepes népség: Erdélyi szász olvasókönyv*, szerk. HAJDÚ Farkas Zoltán, Csíkszereda, 1994, 79–81.

⁷⁴ KUTTER, *i. m.*, 30–33.

⁷⁵ ZEILLER, lásd 5. jegyzet, 586.

⁷⁶ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 178.

kutatásott, amelyről azt terjesztette, hogy gyógyító, csodatévő hatása van. A kút fölött megjelenő kereszt és a csoda híre vonzotta a béna, a nyomorék, a beteg embereket. A megindult zarándoklatnak nemcsak egyszerű emberek voltak a résztvevői, hanem vagyonos előkelőségek is. Feltűnt azonban, hogy minél több gazdag ember megy a forráshoz, annál több az odavezető úton elkövetett útonállások, rablások száma. A be nem bizonyosodott csodának és a rablásoknak végül is a környék ura, Eliashazi (Illésházi István) gróf vetett véget, leleplezve a szélhámosságot és beszüntetve a csodatételt. A máriavölgyi kegyhely vonzáskörébe tartozó Szenc külön csodatévő forrásáról máshol eddig nem olvastunk (ideértve most a Tüskés Gáborral folytatott személyes konzultációt is), ezért is lenne érdekes az említett történetnek utánajárni.⁷⁷ A megemlített elbeszélői betétek csak egy részét képezik Marchthaler leírásainak, de hasonló érdeklődésre számíthatnak az olyan magyar szólások, közmondások vagy nyelvtörő mondókák, mint a „Meguntam Győrött, Duna, Rába, Rábca rákja lába ráktomat”, amelynek német fordítása bizonyítja, hogy a szerző ugyan pontosan értette szöveget, de a nyelvi akrobatikát németül természetesen nem tudta közvetíteni. Az idézett nyelvtörő közismert, vannak azonban Marchthaler írásában olyan magyar nyelvű szólások is, amelyeket a nagy közmondás- és szólás-gyűjteményekben nem találtam.⁷⁸ A magyarul is közölt mondásokat más helyen szeretném felsorakoztatni, ízelítőül csupán egy példát említenék meg. „Nyelwiwel az Alfelinek Zant az Procurator” – írja a váradi jogi ügyintézés kapcsán, feltehetőleg személyes tapasztalat alapján. A mondással Marchthaler a német „Zungen drescher” kifejezésnek találta meg a magyar megfelelőjét. A biztos nyelvtudással rendelkező Marchthaler magyar szövegidezéteinek egy része öröklődött a 17. századi német útikönyvekben, de már szövegtorzulással, hiszen sem a lemásoló, sem a későbbiekben kompiláló szerzők vagy nyomdászok nem tudták, mit írnak le. Ennek kirívó példája a kassai borra vonatkozó mondás, amelynek háttérében nyilvánvalóan a kassai borkereskedelem körüli konku-renciaharcokat kell keresnünk.⁷⁹ A mondás időközben annyira eltorzult, hogy a 20. századi fordító már nem is értette meg, és sejtése szerinti magyar szövegre fordította az eredetileg is magyar mondást.⁸⁰

Szóltunk már arról, hogy Marchthaler alig hivatkozik írásbeli forrásaira. A munkájában – leginkább marginálisokban – megjelenő szerzői neveket egy kézen meg lehet számolni, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem használt közkeletű geográfiai vagy történelmi munkákat (az említettek között szerepel Ptolemaiosz, Carion világkrónikája és annak melanchthoni kritikája, Taurinus, a lapszélén – esetleg más kéz írásával – Heltai krónikája, de valószínűnek látszik Oláh Miklós vagy éppen Georg Reicherstorffer fellapozása is). Miután hely hiányában nincs módunk a szerző történelmi és földrajzi

⁷⁷ Lásd TÜSKÉS Gábor, *Búcsútjárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., 1993.

⁷⁸ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., 1896; O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 1976.

⁷⁹ DRASKÓCZY István, *Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján: Kassa kiváltságai és borkereskedelem = Borok és korok*, 99–114.

⁸⁰ Lásd I. jegyzet, 54.

ismereteinek részletes elemzésére, kulturális érdeklődésének feltérképezésére, most csak néhány érdekességet említünk. Az ágostai hitvallású Marchthaler szinte minden nagyobb városnál utal a lakosság vallási hovatartozására, leírja a ceremoniális szokásokat. Nádasdy Ferencet dicsérő szavai között felsorolja, hogy „lovagi tettei miatt egész Magyarország minden úri személye között a legnagyobb dicséretet érdemli ki, de még azért is, mert az igaz Augsburgi Confessiót minden alattvalója között megtartatja és tovább táplálja” (74v). A vallási hovatartozás azonban nem jelenti azt, hogy a jellemzendő népcsoport Marchthaler erkölcsi követelményeinek is megfelelné. Privigyé jellemzésekor például azt írja: „Ezt a városkát, amint a környező településeket is, szlavón vagy vend nép lakja, hűtelen és elvetemült nép, jóllehet az ágostai konfessióhoz tartozó.” (87v.) A többi felekezetenél sem fukarkodik a kritikai észrevételekkel. A kolozsvári ariánus püspökválasztás kapcsán a következőket írja az unitáriusokról: „Istentelen esküjükről, hogy megelőzzem a bűnt, inkább semmit sem jelentek, csupán azt, hogy *ariánusok* vagy sokkal inkább *irriánusok* (tévelygők), nincsen nekik az isteni írásban fundamentumuk, az Apostolok és az Evangelisták írását elvetik, és azt mondják, hogy azok is csak emberek voltak, azt írtak, amihez kedvük volt, ezért nincs is azoknak értékük...” (137v). A reformátusokról Várad és Debrecen leírásakor szól elismerően hitbéli buzgóságuk miatt, de mindez nem jár együtt a kereskedelmi korrektséggel: „Amilyen nagy buzgóságot mutatnak a prédikációban, olyan nagy és még nagyobb étvágyuk, kedvük és örömük van más javainak a megszerzésében és szándékos megcsalásukban” (133r). A Báthory Zsigmond korabeli Erdély helyzetét ismerve nem meglepő, hogy Marchthaler sokszor ír a jezsuitákról (die Jesuwider), akik „megmérgezték tanaikkal az ifjú Báthory Zsigmondot”, és örömmel üdvözli kiűzésüket Erdélyből, majd szkeptikusan fogadja visszatértüket (124v).

Miután Marchthaler magyar nyelvterületen kereskedik és utazik, húsz évig magyarok kereskedő- vagy beszélgető társai, az idegennek kijáró rácsodálkozással nem a magyarokkal, hanem az itt élő más ajkú népekkel foglalkozik. A rácokról a következőket írja: „...a rácok saját, majdnem görög hitüket vallják és ezért külön templomuk is van. Nem mindig lehet bennük megbízni, mert bár jó harcosok, de nagyon állhatatlanok, közönségesen a győztesrel tartanak, ezért van közülük sok a törökök között is, és zsold ellenében nekik is szolgálnak” (89r). A váradi cigányok kapcsán olvashatjuk: „Ebben a városban sok cigány van, némelyikük gazdag, 50, 100 vagy 200 tallérért adnak egy lovat. Saját házukban laknak, többnyire lókereskedésből élnek, más részük kovács mesterségből, az öreg asszonyok pedig lopásból.” (133v.)

A kereskedő-utazó, pénzügyekkel foglalkozó Marchthaler nem kulturális bedekkert ír, az általa említett látnivalók között kevés a művészeti vagy egyéb humán érdeklődésre számot tartó megjegyzés. A gyulafehérvári feliratokkal – mint említettük – Ritoók Zsigmondné foglalkozik, ezért most csak azt említjük meg, hogy Marchthaler több helyen kitér a látott antikvitásokra, a régi kövekre, pénzekre. Történelmi ismereteinek egyik bizonyítékeként például a tulajdonába került Provincia Dacia feliratú érmeket⁸¹ sorakoz-

⁸¹ „A Provincia Dacia feliratú daciai érmeket 246-tól 11 éven át verték...” *Erdély története*, I, *A kezdetektől 1606-ig*, szerk. MAKKAI László, MÓCSY András, 111, valamint 21. melléklet.

tatja fel, amelyek Philippus Decius korából, a harmadik századból származnak. Olvasmányai között azonban szívesebben hivatkozik annalesekre, Jahrbücherekre, kalendáriumokra, mint szerzővel is megnevezett történeti munkákra. A populáris művek gyakorlati hasznát jelzi váradai leírása, ahol megemlíti az abban az időben működő könyvnyomdát, „ahol könyveket és magyar kalendáriumokat nyomtattak” (132v). Ez a – Marchthaler művében szokatlan – megjegyzés azért fontos, mert ebből az időből egyetlen Váradon nyomtatott kalendáriumot ismerünk, az RMNy nyilvántartása szerint azonban azt is csak Weszprémi István 18. század végi említése alapján. A kiadványból nem maradt fenn példány (az RMNy feltételezi, hogy több évre is készült itt kalendárium),⁸² megemlítése azonban nem lehet véletlen, hiszen a naptárreformot ellenző kalendárium körül nagy vita robbant ki. A protestánsok által ellenzett naptárreformról érintőlegesen szól Marchthaler is, midőn a kereskedő szempontjai szerint arról számol be, hogy az új kalendárium megzavarta a marhavásárra induló tözsérek menetrendjét (88v).

Az elmondottakból kitűnik, hogy Marchthalert a nagy történeti események helyett sokkal inkább érdeklik a napi megélhetés körülményei, a kereskedelmi útvonalak, az árubeszerzési vagy eladási lehetőségek. Úti beszámolója tehát a 16. század utolsó két évtizedének eseménytörténetéhez alig ad kiegészítést,⁸³ jelentős viszont a gazdasági, a kereskedelmi háttér értékelését illetően. A kereskedők, a kézműves céhek felsorakoztatása az egyes városok polgári fejlődésének jelentős dokumentumai, ugyanúgy az árukiviteli útvonalak, a vámok, a harmincadhelyek felsorolása is. A kereskedelmi „felderítő út” céljáról pontos képet kapunk a Valachia határáról visszafordított Marchthaler panaszából. „1591-ben már jártam itt és szándékomban volt ezt az országot is beutazni, de a brassói királybíró és városi bíró mint német ellenséget visszafordított és tudtomra adták, hogy éppen abban az órában a fejedelmüktől erős dekretumot kaptak, hogy Valachiába idegent beutazni és ott átkelni ne engedjenek, amit rögtön rám is alkalmaztak. Én pedig ebben azt az okot látom, azt akarták, hogy ne lássam, mennyit érnek ott a német áruk, és hogyan kereskednek velük” (163r–163v). Az erdélyi szászokról szóló fejezet ismertetését hely hiányában kénytelenek vagyunk mellőzni, azonban az árukereskedelem említésénél utalnunk kell arra, hogy szerzőnk teljes részletességgel felsorakoztatja az export és az import területeit és útvonalait, megállapítva, hogy „egészen hihetetlen, milyen mennyiségű árut forgalmaznak ebben a kis országban, de csak kis részüket adják el ott helyben, hanem a moldvaiak és havasalföldiek továbbviszik a saját országukba és Törökországba” (153v).

Marchthaler – helyzetéből adódóan – a kereskedőpolgárok életmódját ismeri meg, nézőpontja is ezt tükrözi. Jóllehet ott volt Hatvan és Fülek harcainál, erről csak önéletrajzából értesülünk, a harci események az útleírásba nem kerülnek bele, megközelítésmódja nem hasonlítható az azonos időben itt járt és pl. Eger ostromáról jelentésben beszámoló

⁸² RMNy 559.

⁸³ A már idézett *Marchthaler Chronikban* (StA Ulm, G 1 1584) olvasható Veit Marchthaler néhány eseménytörténeti bejegyzése az 1580–1582 közötti időszak törökellenes harcairól.

Edward Barton látásmódjával.⁸⁴ Olvashatunk viszont mindarról, amit a magához hasonló kereskedőpolgár életmódjáról megemlítésre érdemesnek tart. Ebben beletartozik a szakmai korrektség igénye, a precizitás, a nyelvek tudása, az iskoláztatás. A német hivatali pontosság – nyilván gyakorlati tapasztalatok alapján – arra a kritikus megállapításra készíti, hogy a gyulafehérvári kancelláriáról a következő megállapítást tegye: „inkább egy rossz lóistállóhoz, mint kancelláriához méltó szobában van elhelyezve, nincs is minden olyan rendesen nyilvántartva és jegyzőkönyvezve, mint Németországban szokásos, a legtöbb ott lévő írás latin nyelvű” (144r). A nyelvtudás a kereskedelemben alapvető feltétel, a több nyelven beszélő Marchthaler a felvidéki és az erdélyi városokban tett utazásainál mindig megjegyzi, hogy ott milyen nyelven beszélnek. Nem állítva, hogy Marchthaler húsz évig tartó utazgatásai alatt minden itt használt nyelvet valamilyen szinten megtanult, mégsem érdektelen felsorolni, hogy útleírása szerint milyen nyelven beszélő emberekkel találkozott: német, magyar, cseh (behemisch), slavon (sclavonisch), vend, lengyel, roman (romanisch), török, örmény, és az írásban használt latin, arab nyelveket, valamint a sziléziai–sváb különbségtételt még nem is említettük. A nyelvtanítás fontosságát a lőcsei iskola említésekor is hangsúlyozza: „90-ben építettek a templomhoz egy szép iskolát, ahol az ifjúság el tudja sajátítani a tudás alapjait, ezért a magyarok oda adják a gyerekeiket és a latin mellett a német nyelvet is megtanítatják velük” (98r–v). A magyarul jól tudó Marchthaler megjegyzése Enyed kapcsán a soha ott nem járt Zeiller leírásában is megjelenik. Szerzőnk azt írja: „Ezen a helyen és Tordán beszélnek a magyar nyelvet a legékesebben, de az *arianismus* itt is gyökeret eresztett. Isten óvja a rászorulókat” (141v). Zeiller írásában a fohászkodás elmarad. A „mi német nyelvünket” Zeiller szerint Besztercén beszélnek a legszebben, ugyanez a megállapítás a forrásként szolgáló Marchthalernél így hangzik: „[Besztercét] németek vagyis szászok lakják, akik a többi száznál a mi német nyelvünket jobban obszerválják és imitálják. De valamennyien tudnak magyarul és oláhul is, mert a megélhetésüket adás-vevésből teremtik elő” (172v).

A polgári életmód elhagyásáról, a rang szerepéről azonban a birodalmi nemességbe csak 1599-ben emelt Marchthalernek rosszalló megjegyzése van. „A szászoknak az az itteni szokásuk, hogy bármennyire gazdagok vagy előkelők, a gyerekeiket valamilyen mesterségre tanítatják. Ezért aztán az előkelő emberek gyerekei között is gyakori, hogy szűcs, szabó vagy kötélverő mesterséget tanulnak, azután Németországba mennek, hogy lássanak és tapasztaljanak, majd kereskedők lesznek és a kézművességtől megválnak. A mostani időkben azonban már felhagytak ezzel a jó szokással és a gyerekeikből rögtön urat vagy nemes embert akarnak nevelni” (173r).

Idézeteinkkel, amelyeket mentalitástörténeti megfigyelésekkel, a soknemzetiségű és -vallású Magyarország és Erdély népeinek karakterológiájára vonatkozó leírásokkal még bővíthetnénk, ízelítőt kívántunk adni abból az úti beszámolókból, amelynek szerzője

⁸⁴ Thomas Glover és Edward Barton jelentése Eger 1596-os török ostromáról és bevételéről = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737), válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta GÖMÖRI György, Bp., 1994, 19–23; VÁRKONYI Gábor, A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában: Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597, Aetas, 2000/4, 106–123.

ténylegesen utazó szürke eminenciásként maradt háttérben a 17. században kibontakozó, útleírásnak álcázott országismereti irodalom kiadványai mögött. A kézirat feldolgozásában még több szempontra kell figyelniünk, kutatásainkat több irányba szükséges kiterjesztenünk. Nagyobb figyelmet kell fordítanunk a kézirat és Martin Zeiller bedekkerének kapcsolatára, az átvételek és a kihagyások okainak kimutatására.⁸⁵ Fel kell tárnunk Marchthaler olvasott forrásainak és személyes élményeinek viszonyát. A lehetőségek szerint meg kell határoznunk az egyes szövegrészek keletkezésének, az egyes utak tényleges megtételének időpontját. Az útleírástól független források felkutatásával tisztázni kellene Marchthaler magyar kapcsolatait, az önéletírásból kiolvasható közvetítőszerep egyéb dokumentumait. Nem utolsósorban el kell helyezni Marchthaler kéziratát az útleírásokat, naplókat, országismereti irodalmat egymásba olvasztó források sorában, vizsgálni kell a tárgyi, a szerkezeti, a kifejezésbeli azonosságokat és különbségeket, kísérletet kell tenni arra, hogy a kézirat utazáselméleti háttérét is felvázoljuk. Mindemmel azonosítani kell az összes előforduló földrajzi helyet, történeti eseményt, köznapi és történeti személyiséget. Ezeknek a feladatoknak a megvalósítása teszi majd lehetővé, hogy a mindmáig csak német kéziratban elérhető útleírást az olvasók számára is hozzáférhetővé tegyük egy magyarra fordított, jegyzetelt kiadásban. Mostani dolgozatunkkal ennek a munkának az első lépéseiről akartunk számot adni.

Frölich Dávid 1639-ben azt írta *Az utazás szabályzata* összefoglalójában: „Az utasnak sok szenvedést kell eltűrnie, aki ezt nem viseli, el se induljon.”⁸⁶ Úgy gondolom, a megállapítás a Marchthaler-féle útinapló feldolgozására is érvényes.

⁸⁵ Egy új német összefoglalás Zeiller kézikönyvének szerkesztésében a modern útikönyvek elveinek megvalósítását látja: Holger Thomas GRÄF, Ralf PRÖVE, *Wege ins Ungewisse: Reisen in der Frühen Neuzeit 1500–1800*, Frankfurt a. M., 1997, 55–56.

⁸⁶ FRÖLICH Dávid, *A gyakorlati földrajz veleje*, ford. KULCSÁR Péter = *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, a válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája, Bp., 1990, 59 (Magyar Remekírók).